

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅՈՑ ՎԵՐՋԻՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ¹

ԱՐՍԷՆ ՇԱՀԻՆԵԱՆ
a_shaginyan@mail.ru

Հայոց բազմադարեան պատմութեան ողջ ընթացքում առաջին կայսրութիւնը ձեւաւորեց Տիգրան Բ. Մեծը (95-55 Ք.ա.), նուաճելով Առաջաւոր Ասիայի երկրները մեծ մասը: Հայոց յաջորդ արքաները ընդհուպ մինչեւ Մեծ Հայքի բաժանումը՝ 387ին, հիմնականում պայքար էին մղում պահպանելու պետութեան տարածքային ամբողջականութիւնը: Դրանից յետոյ հայութիւնը բոլորովին զրկուեց սեփական պետականութիւնից: Իրավիճակը կտրուկ փոխուեց է՝ դարի սկզբին՝ Հայաստանում եւ յարակից Հարաւային Կովկասում արաբական գերիշխանութեան հաստատումից յետոյ:

Ընդարձակ Արաբական իսլամիզացիան կազմում Հայքը եւ Հարաւային Կովկասի քրիստոնէայ երկրներ Աղուանքն ու Քարթլին միաւորուած էին Արմինիյա միացեալ նահանգի շրջանակներում՝ Դուին, ապա Բարդա կենտրոնով: Արաբները նահանգը կոչեցին տարածքով ու բնակչութեամբ ամենամեծ երկրի (միաւորի)՝ Հայքի (արաբ. Արմինիյա) անուամբ: Արմինիյա նահանգը 271.032 քառ. կլմ. ընդհանուր մակերեսով, բաղկացած էր Արմինիյա Ա.ից (Հայք՝ 144.603 քառ. կլմ. մակերեսով եւ Դուին կենտրոնով), Արմինիյա Բ.ից (Աղուանք՝ 87.441 քառ. կլմ. մակերեսով եւ Բարդա կենտրոնով) եւ Արմինիյա Գ.ից (Քարթլի՝ 38.988 քառ. կլմ. մակերեսով եւ Թբիլիսի կենտրոնով): Այն կառավարուեց էր արաբ խալիֆաների, կամ նրանց փոխարքաների կողմից նշանակուող կառավարչի կողմից: Նահանգը հանդիսանում էր հարկ վճարող միացեալ սուբեկտ²: Մեր մօտաւոր գնահատումներով՝ Ը.-Թ. դարի սահմանագլխին Արմինիյայի բնակչութիւնը կարող էր կազմել մօտ 1,500,000 մարդ, իսկ Արմինիյա Ա.ինը, այսինքն Հայքինը՝ մօտ 750,000³:

Միեւնոյն ժամանակ արաբական գերիշխանութեան պայմաններում Հայաստանին յաջողուեց պահպանել իր ներքին ինքնավարութիւնը: Երկրի խոշոր նախարար-իշխանները կարողացան նոր իշխանութիւններից ստանալ յատուկ պահպանագրեր (արաբ. աման), որոնք իրաւականօրէն ամրապնդեցին նրանց բազմադարեան ժառանգական իրաւունքներն ու արտօնութիւնները, իսկ ամենա գլխաւորը՝ նրանք կարողացան նոր պայմաններում պահպանել «Հայոց իշխան» ազգային ինստիտուտը: Աւելին՝ Թ. դարի առաջին կէսին այդ ինքնավար իրաւունքները թոյլ տուեցին Արմինիյայի վարչական սահմանների ներքոյ ձեւաւորել միանգամայն ինքնուրոյն քաղաքական միաւոր՝ հայ Բագրատունիների իշխանութիւն՝ Բագարատ Բագրատունի (826-851) գահերէց իշխանի գլխաւորութեամբ «իշխանաց իշխան», կամ էլ «մեծ իշխան» տիտղոսով: Վերջինիս սիւզերէնի գերագոյն իրաւունքները տարածուեցին Արմինիյայի մնացած իշխանութիւնների վրայ, որտեղ իշխում էին այլ հայկական նախարար-

րական տոհմեր՝ Բագրատունիները (կողային ճիւղ) Տարօնում եւ Մոկուում, Արծրունիները՝ Վասպուրականում եւ Սիւնիները՝ Միսականում⁴:

Արաբական իսլամիզացիայի ժամանակահատվածին հարապահանջում Ալ-Մուսլիմա ին խալիֆայի (862-866) օրօք հայոց այդ մեծ իշխանութիւնը Բագրատունի գարմիկ՝ Աշոտ Ե. Բագրատունու (856-886) գլխավորութեամբ ընդլայնում է իր ինքնիշխանութիւնը վարչա-քաղաքական եւ ֆինանսա-հարկային ոլորտում: Արմինիայի արաբ կառավարիչ՝ Ալի Իբն Եահիա Ալ-Արմանին (862-863), ինչպէս գրում է հայոց կաթողիկոս Յովհաննէս Ե. Դրասխանակերտցին (898-929) «...ըստ հրամանի ամիրապետին իշխան իշխանացս Հայոց զնա [Աշոտ] կացուցանէր, բազում զգեստիւք եւ արքունական պատուով ճոխացուցեալ՝ ՚ի նա հուատալով զսակս Հայոց եւ զամենայն բեկար արքունի: Եւ այսպէս պատուականագոյն եւ առաջին նա գտեալ եղև քան զամենայն նախարարութիւնս Հայոց. եւ ամենքեան դաշինս ընդ նմա դնէին՝ որպէս արդարեւ ընդ քազատրական գարմի»⁵:

Միեւնոյն ժամանակ, Թ. դարի երկրորդ կէսի պատմիչ Թովմա Արծրունու վկայութեամբ՝ «...քանզի հուատացեալ էր վերակացութիւն աշխարհիս Հայոց Աշոտի, որ իշխանաց իշխան՝ ձեռն ի գործ արկեալ նուաճել զիշխանս [նչ միայն] Հայոց, [այլեւ]՝ զՎրաց եւ զԱղուանից, որ եղև իսկ»⁶: Բանն այն է, որ Թ. դարի առաջին կէսին Արմինիայի հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւելեան շրջաններում նոյնպէս ձեւակերպւել էին ինքնավար իշխանութիւններ, որտեղ տիրում էին հայ Բագրատունիներին ազգակից վրաց եւ աղուանից Բագրատունիները⁷:

Հայոց իշխանութեան հզօրացումը եւ ինքնիշխանացումը Թ. դարի երկրորդ կէսին կարելի է համարել օրինաչափ երեւոյթ: Արաբական իսլամիզացիայի ժամանակահատվածում (Եգիպտոս, Իրան, Միջին Ասիա եւն.) Թ. դարի առաջին կէսից գոյութիւն ունեցող ամիրայութիւններից բացի ամէնուրեք յայտնուում են փոխարքաների նոր մասնաճիւղեր (արաբական (արաբական ու իրանական) տոհմեր, որոնք ձգտում էին յիսկատար անկախութեան՝ Բաղդադից: Աւելին՝ պետական ինքնիշխանութիւն ձեռք բերեցին Արմինիայի մերձկասպեան շրջանների ամիրայութիւնները՝ Շիրվանը՝ Եամախի կենտրոնով (մօտ 862ին) եւ Բաբ Ալ-Աբուաբը (Դերբենդը) համանուն կենտրոնով (869ին):

Այդ պայմաններում Ալ-Մուսլիմա խալիֆան (870-892) կառավարիչ է ուղարկում Արմինիայ իսա Իբն Աչ-Շայխ Աչ-Շայբանին (870/1-877): Զաքարիա Ա. Զազեցի կաթողիկոսի (855-876) մահից եւ Գէորգ Բ. Գառնեցու (877-897) ընտրութիւնից յետոյ նրա իշխանութեան դէմ - ինչպէս վկայում է Արծրունին - ըմբոստացաւ իր իսկ կողմից նշանակուած Պարտաւի (Բարդայի) քաղաքապետ (ամիր) Եամանիկը (Ալ-Եամանին)⁸:

Ժ. դարակէսի պատմիչ Մովսէս Դասխուրանցու երկասիրութեան՝ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի Գ. հատորում, Եիսան (Իսան) կոչում է Մահմէտի որդու հետ, «որ կոչէր Էմէմիկ» (Մուհամմադ Իբն Աբի Ալ-Վահիդի), 13 տարի, իսկ կառավարչին աջակցում էին հայկական զօրքերն Աշոտ Բագրատունու գլխավորութեամբ⁹: Դա է պատճառը, որ խռովարարը, ինչպէս հաւաստիացնում է Արծրունին, իր գէնքը ուղղեց նաեւ հայոց իշխանաց իշխանի դէմ: Աշոտին մնում էր դիմել արաբ իսլամիզացիան՝ խնդրելով որ Արմինիայի որպէս կառավարիչ ուղարկի Ահմադին՝ Հալիթի որդուն (Ահմադ Իբն Խալիդին): Վեր-

ջինս ժամանեց Դատուան աւան (Վանայ լճի արեւմտեան ափին), սակայն նա նոյնպէս որոշեց Աշոտի իշխանութեան վերջ դնել: Դատուանից Ահմադը Եամանիկին հրովարտակ է ուղարկում հետեւեալ կարգադրութեամբ. «Ի մտանելն իմ ի Դուին քաղաք եւ զհարկս արքունի յիս գրաւել՝ եւ յանկասկած առեալ զիշխանս Հայոց՝ եւ եկեացն առ իս. դու դիմօք մարտի առ իս զօր զունարեա եւ ել ընդդէմ իմ ի պատերազմ, եւ ի միասին մխեցից զձեռս ի սոսա եւ բարձից զսոսա ի պետութենէ հայոց»:

Աշոտը կռահեց Ահմադի նենգ մտադրութեան մասին՝ բռնելով սուրհանդակին գաղտնի գրութեամբ:

Ահմադը իր հերթին մեկնեց Դուին, ինչպէս որ նա մտադրուել էր: Այստեղ նրա մօտ ժամանեցին Աշոտն ու նրա եղբայր Աբաս սպարապետը: Իշխանաց իշխանը սկզբից փորձեց դիւանագիտական ճանապարհով համաձայնութեան գալ Արմինիայի նորանշանակ հազարապետի (կառավարչի) հետ՝ մատուցելով նրան բազում պարգեւներ, ինչպէս որ հարկն էր: Ապա, շրջապատելով բանակատեղին, սպարապետը մատուցեց Ահմադին իր իսկ ձեռքով գրուած ու Եամանիկին ուղարկած դաւադրութեան գրութիւնը: Աշոտի հրամանով՝ Ահմադը ձերբակալուեց եւ դուրս վճնդուեց Արմինիայից եւ երկրում իրավիճակին լիակատար տէր դարձաւ Աշոտը՝ հաստատում է Արծրունին¹⁰:

Դրանից յետոյ Եամանիկը փորձում է միմեանց դէմ հանել հայ եւ տեղի արաբ ազնուականներին՝ Աշոտ Բագրատունուն, նրա փեսայ՝ Վասպուրականի իշխան Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունուն եւ Ապահունիքի (Տուրուբերան աշխարհում) բռնաւոր (ամիր) Ապրառ Կայսիկին (Աբու Ալ-Վարդ Աս-Սուլամիին)¹¹: Այս նոյն ժամանակ Գրիգոր-Դերենիկը ինքնակամ պաշտօնազրկում է (հարեւան) Տարօնի իշխան՝ մէկ այլ Աշոտ Բագրատունու (859-878), եւ նրա փոխարէն նշանակում է վերջինիս եղբօրը՝ ի՛ր իսկ փեսային՝ Դաւթին (878-895)¹²:

Այս պայմաններում հայոց իշխանաց իշխան Աշոտ Ե. Բագրատունին վճռական քայլեր ձեռնարկեց՝ ամրապնդելու իր գերագոյն իշխանութիւնը Արմինիայում եւ անջատողական միտումներին վերջ դնելու: Նրա զօրքերը պաշարեցին Ապրառին ի՛ր իսկ նստավայր Մանգկերտում: Ամիրը ստիպուած էր յանձնուել եւ ճանաչել Աշոտի սիւզերէնութիւնը: Փոխարէնը իշխանաց իշխանից նա ստացաւ «իրովարտակս ի խաղաղութեան» («պահպանագիր»): Դրանից յետոյ Աշոտը հասաւ Վասպուրական՝ կարգ ու կանոն հաստատելու այս խոշորագոյն աշխարհում: Գրիգոր-Դերենիկին մնում էր փախչել Պարսկահայք (հարեւան Աձարբայլան¹³ (պատմական Ատրպատական) արաբական նահանգի կազմում), որտեղ նա հայոց 326+9=335ին (886/7ին) դաւաճանութեամբ սպանուելու էր¹⁴:

Աշոտ Բագրատունու ամբողջ գործունէութիւնը խալիֆայի կողմից իր պաշտօնական նշանակումից (863ի սկզբներին) ի վեր աւելի շատ մեզ յիշեցնում է Արմինիայի վերադաս արաբ կառավարիչների, կամ նոյնիսկ փոխարքաների իրաւունքներն ու պարտականութիւնները: Այսուհետեւ նա էր ապահովում Արմինիայից գանձուող բոլոր պետական հարկերի մուտքը խալիֆայի գանձարան, նա էր յանձնում ‘պահպանագրեր’ իր վասալ՝ հայ, վրաց եւ աղուանից իշխաններին ու արաբ ամիրաներին: Աւելին, նրա հրամանատարութեան տակ գործում էր հարիւր-հազարանոց բանակ¹⁵: Դեռ աւելին՝ Աշոտը կարող էր խալիֆային ներկայացնել Արմինիայի կառավարչի թեկնածուին, իսկ

Հարկ լինելու դեպքում պաշտօնագրիկել նրան, ինչպէս դա տեղի ունեցաւ Ահմադ Իբն Խալիդի դեպքում:

Աշոտ Բագրատունին յիշեցնում էր Արմինիայի երեք քրիստոնեայ երկրների (Հայքի, Քարթլիի եւ Աղուանքի) լիբրաւ տիրակալի, որի ենթարկուելը արաբ խալիֆային արդէն ձեւական բնոյթ էր կրում: Այդ պարագայում բացակայում էր միայն արքայական թագը, այն դեպքում երբ իշխանական թագին - հաւանական է - նա արդէն վաղուց էր արժանացել¹⁶:

Միաժամանակ, պէտք է մոռանալ որ, իշխանաց իշխան Աշոտը նշանակուեց «արքունական պատուով», ըստ Դրասխանակերտցու Պատմութիւնի՝ «Եւ այսպէս պատուականագոյն եւ առաջին նա գտեալ եղև քան զամենայն նախարարութիւնս Հայոց. եւ ամենեքեան դաշինս ընդ նմա դնէին՝ որպէս արդարեւ ընդ թագաւորական զարմի»: Դրասխանակերտցին շարունակում է իր ճորհ նկարագրութիւնը՝ «զայսպիսիս ապա տեսեալ քաջատոհմիկ պերճութիւն իշխանացն եւ նախարարացն Հայոց՝ խորհուրդ միաբանական առեալ՝ թագաւորեցուցանել զնա ՚ի վերայ ինքեանց, զեկուցանեն ամիրապետին ՚ի ձեռն ոստիկանին Յիսէի՝ որդոյն Շեխայ: Չոր եւ սիրալիր սրտիւ զարժանահայց խնդիրն ընկալեալ՝ առաքէ ապա Աշոտոյ թագ թագաւորական. զոր եւ բերեալ իսկ ոստիկանին Յիսէի՝ ընդ նմին եւ այլ եւս զգեստս թագաւորականս, եւ պարգեւս եւ պատիւս, եւ երվարս օղապարիկս զինուք եւ զարդուք մատուցաւին առաջի նորս: Կոչեցաւ ապա եւ անդ մեծ հայրապետն Գեորգ եւ զհոգեւոր օրհնութեանցն զովութիւնս աստուածայինս ՚ի վերայ կատարեալ փոխանակ օծման սրուակի իւղոյն՝ պսակէ զնա թագաւոր ՚ի վերայ ասքանագեան ազգին»¹⁷:

Հայոց պատմութեան մէջ այնպիսի կարեւոր իրադարձութիւն, ինչպիսին է Աշոտ Բագրատունու պաշտօնական թագադրութիւնը՝ վերջին Հայոց պետութեան՝ Արչակունեաց Թագաւորութեան (52/66-428) անկումից աւելի քան չորս ու կէս դար անց, վաղուց է գրաւել Հայ եւ օտար հետազօտողների ուշադրութիւնը: Սակայն, ցաւօք, դիտական պատմագրութիւնում այդպէս էլ չի յաղորուել ձեւաւորել ընդհանուր կարծիք դրա թուագրման շուրջ. առաջարկուում են մի քանի տարբերակներ 884-888ի միջեւ: Դա Թ.-ԺԲ. դարերի Հայ մատենագիրների մօտ գոյութիւն ունեցող տարակարծութիւնների արդիւնք է: Ժամանակակից արաբագիր մատենագիրների մօտ այդպիսի տեղեկութիւն ընդհանրապէս չկայ:

Մենք աւելի հակում ենք դէպի 886ը: Ներկայացնելով մեր տրամագրութեան տակ գտնուող բոլոր պատմական փաստերը՝ փորձենք բացատրել թէ ինչու: Այսպէս՝ ԺԱ. դարասկզբի պատմիչ Ասողիկի պատումի համաձայն, Աշոտը «...նախ քան զթագաւորութիւնն երեսնամեայ ժամանակօք իշխան եւ իշխանաց իշխան եղեալ Հայոց եւ Վրաց...»: Հայ մատենագիրը նոյնիսկ որոշակիացնում է թագադրման ժամանակը՝ Հայոց 336ի (887/8), կամ քրիստոնէական 888ի, կամ էլ Գէորգ Բ. կաթողիկոսի 12րդ տարում (887/8)¹⁸:

Բոլոր երեք տարբերակները համընկնում են 888ի առաջին եռամսեակին, քանզի Հայոց 336ը, մեր հաշուարկով, աւարտուեց 888 Ապրիլին 16ին: Այդ նոյն Հայոց 336 թուականը կարելի է գտնել Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի երկի ժամանակակից թարգմանութիւններում¹⁹: Դասխուրանցին՝ շարունակելով, յայտնում է թէ ինչպէս Աշոտը չորս տարի անց վախճանուեց²⁰:

Առաջին հայեացքից թվում է թէ տարակարծութիւնների տեղիք այլեւս չկայ: Սակայն Արծրունին Աշոտ Բագրատունուն արքայ տիտղոսով է կոչում, երբ Գրիգոր-Դերենիկի փախուստից յետոյ Վասպուրականի իշխանութիւնը ստանձնեց վերջինիս իննամեայ որդի Աշոտը, որը, մատենագրի վկայութեամբ, ծնուել է հայոց 326ին (877/8ին)²¹: Ստացւում է, որ հայոց 326+9=335ին (886/7ին) Աշոտը արդէն թագաւոր էր: ԺԲ. դարի պատմիչ Սամուէլ Անեցու համաձայն՝ թագադրումը տեղի է ունեցել հայոց 334ին (885/6ին)²²: Բայց սա էլ վերջը չի ինդրին: Ասողիկի վերոյիշեալ պատումում պահպանուել է մի տեղեկութիւն, որը որոշ չափով լուսաբանում է այս բարդ ինդիրը: Այնտեղ ասուում է, որ Աշոտի թագադրումը տեղի ունեցաւ «...յաւորս Վասիլ յունաց թագաւորին եւ կամակցութեամբ նորին...»²³: Խօսքը բիւզանդական կայսր Վասիլ Ա.ի (867-886) մասին է: Ցաւօք, այնպիսի հեղինակաւոր պատմիչ, ինչպիսին է Դրասխանակերտցին, որը մանրամասնօրէն նկարագրում է թագադրման պաշտօնական արարողութիւնը, թուագրումը չի նշել: Այնինչ մենք ուղղակի համոզուած ենք որ նա անձամբ պէտք է մասնակցած լինէր այդ պետական ծէսին: Փոխարէնը նա գրում է. «...մեծ Կայսրն Յունաց՝ Բարսեղ, ոչ փոքր ինչ պայման խաղաղութեան եւ նուաճութեան եւ սիրոյ հաստատէր ընդ արքային մերոյ Աշոտոյ՝ որդի սիրելի զնա անուանելով եւ հաղորդակից կացուցանելով յամենայն թագաւորութիւնս տէրութեան իւրոյ»²⁴:

Այսպիսով, Աշոտ Բագրատունին հասցրեց թագաւոր դառնալ Վասիլ Ա. կայսրի օրօք, իսկ պատմագիտութեանը յստակ յայտնի է, որ նա վախճանուել է 886ի Օգոստոսի 29ին: Հիմա տեղին է մէջբերել հատուած մէկ այլ սկզբնաղբիւրից՝ Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց: Աշոտը, իշխելով «...եւ ամ յիշխանական ճոխութեան, ին ամ յիշխանաց իշխանական պետութեան, դ ամ ի թագակալ շքեղութեան. եւ մեռաւ յթ [339] թուականութեան հայոց...»²⁵:

Աշոտի քառամեայ թագաւորութեան մասին գրում էր նաեւ - ինչպէս տեսանք - Դասխուրանցին: Դրա համար էլ՝ հետեւելով այս հատուածին, մենք զայիս ենք վերջնական եզրակացութեան՝ հայոց 339-4=335ին, որի սկիզբը, մեր հաշուարկով, համապատասխանում է 886 Ապրիլի 18ին: Հետեւաբար, Աշոտ Բագրատունին կարող էր թագադրուել 886 Ապրիլի 18ից մինչեւ Օգոստոսի 29 ընկած ժամանակաշրջանում:

Եւ այսպէս, հայոց թագաւոր, հայ Բագրատունիների արքայատոհմի հիմնադիր, Աշոտ Ա.ը թագադրուել է 886ի կէսերին եւ թագաւորել 4 տարի, այսինքն՝ մինչեւ 890ի կէսերը: Ինչ վերաբերում է «իշխանաց իշխան» եւ «սպարապետ» բարձրաստիճան տիտղոսներին ու պաշտօններին, այնուհետեւ դրանք ստանում են իշխող արքայատոհմի ներկայացուցիչները՝ հիմնականում՝ հայոց թագաժառանգները²⁶:

Դրասխանակերտցու երկից մենք իմացանք, որ թագը Բաղդադից Աշոտին բերեց Իսա Իբն Ալ-Շայխ Ալ-Շայբանին, որը, ինչպէս վերը նշուեց, փախուստի դիմեց Արմինիյա նահանգից Բարդայի ամիր Մուհամմադ Իբն Ալի Ալ-Վահդի Ալ-Եամանիի խռովութիւնից յետոյ: Սակայն, որոշ ժամանակ անց, ինչպէս հաւաստում է Արծրունին՝ «...զաշխարհն [հայոց] Յիսէ որդին Շեհայ բռնազբօսեալ յինքն գրաւեաց...»²⁷: Մենք արդէն գիտենք նաեւ, որ նա շարունակում էր պայքարը խռովարար Ալ-Եամանիի հետ 13 տարի: Ստացւում է որ պայքարը շարունակուեց մինչեւ 890, քանզի Բարդայի ամիրի խռովութիւնը, ինչպէս ցոյց

տուեցինք, սկսուեց մօտ 877ին: Այս ամէնը վկայում է, որ 'Իսան շատ մեծ դժուարութեամբ կարողացաւ վերականգնել իր դիրքերը Արմինիայում, իսկ նահանգի կառավարչի պաշտօնին նա մնաց անգամ հայոց թագաւորութեան հռչակումից յետոյ:

Ինչպէս յետագայում արտայայտուում է Սամուէլ Անեցին՝ «...ի թագաւորել Բագրատունեացն ազգի թէպէտ եւ նոցա [ազգի Իսմայելի] հրամանաւ...»²⁸: Այստեղից հետեւում է, որ Աշոտը 886ից յետոյ էլ շարունակում է փաստացի կատարել խալիֆայի լիազօր ներկայացուցչի (կառավարչի, կամ էլ փոխարքայի) պարտականութիւնները արդէն նախկին Արմինիայում: Այդ դէպքում Աշոտի արքայական թագը կարելի է դիտարկել որպէս Այ-Մուլ թամիդ խալիֆային պարտադրուած գիջում, որով նա փորձում էր պահպանել, իսկ աւելի ճիշդ՝ ժամանակաւորապէս երկարաձգել խալիֆայութեան քաղաքական եւ տնտեսական ազդեցութիւնը տարածաշրջանում²⁹: Մանաւանդ որ այն պէտք է փոխարինէր Աշոտի հաւանական իշխանական թագը: Չի կարելի բացառել այն հնարաւորութիւնը, որ խալիֆայի մերժման պարագայում Աշոտը արքայական թագ ստանալու նպատակով կը դիմէր իր հեռւոր հայրենակցին՝ Բիւզանդիոնի Վասիլ Ա. կայսրին, որը արդէն վաղուց աշխուժացրել էր իր արեւելեան քաղաքականութիւնը³⁰: Խալիֆայութեան համար վատագոյն տարբերակը կարող էր դառնալ հայոց անկախութեան միակողմանի ինքնահռչակումը, որը այս բարդ տարածաշրջանում եւ այս բարդ ժամանակաշրջանում կը ստեղծէր պայթիւնավտանդ իրավիճակ՝ անկանխատեսելի հետեւանքներով:

Այնուամենայնիւ, ե՛ւ միջնադարեան հայ մատենագրութիւնում, ե՛ւ ժամանակակից պատմագիտութիւնում Աշոտ Բագրատունին համարում է հայ Բագրատունիների թագաւորութեան (886-1045) Բագարան (մինչեւ 892) եւ Երազաւորան/Շիրակաշատ (մինչեւ 928) նախնական մայրաքաղաքներով եւ բազմադարեան ընդմիջումից յետոյ վերածնուած Մեծ Հայքի պետականութեան հիմնադիր: Նա արդարօրէն կոչւում է Աշոտ Ա. Մեծ (886-890):

Աշոտի մահից յետոյ արքայական իշխանութիւնը ստանձնեց իր որդին՝ Սմբատ Ա.ը (890/1-914): Եւ ահա Դրասխանակերտցին դարձեալ գեղեցիկ ձեւով նկարագրում է թագադրութեան հանդիսաւոր ծէսը. «...թագ արքայութեանն մնա բերեալ մատուցանի յիշխանէ անտի Իսմայելեանն Ափշնէ, որ յԱտրպատականի³¹՝ ՚ի հրամանէ ամիրապետին իրեանց. ընդ մմին եւ ոսկիակոտ զգեստ, եւ մոյզս իբրեւ օղապարիկս ՚ի զարդս եւ ՚ի զէնս ոսկիակոտս պճնապայծառս, որում ապա ընդ առաջ ՚ի թէատրոն անդ եկեալ դարձեալ դառնան յեկեղեցին սուրբ եւ հայրապետն Գեորգ ընդ նոսա: Եւ անդ աւարտեալ ՚ի վերայ գնուիրական աղօթսն՝ եւ ածեալ ՚ի գիծս եւ ՚ի գիրս եւ ՚ի նկարս տեսականս զոսկեճամուկ զգեցութիւնսն, եւ եղեալ ՚ի գլուխ զթագ թագաւորութեանն նորա՝ եյանէր ՚ի հոգեւոր առաքաստէ անտի պայազատել զքնաւ Հայաստանեայս»³²: Այնուհետեւ՝ «...Կայսր [Լեւոն Չ. (886-912)]... մեծամեծս մնա ընձեռէր պարգեւս եւ պատիւս գեղեցիկ զինուց եւ զարդուց եւ ոսկեհուռ հանդերձ զգեստուց, եւ ընպակս եւ բաժակս, եւ կամարս ականակապս ՚ի համակ ոսկոյ. այլ եւ մեծ քան զայն այն էր, զի որդի սիրելի Կայսր զՍմբատ իւր անուանէր՝ սիրալիր դաշամբք ուխտից»³³:

Ինչպէս վկայում է Դրասխանակերտցին, նորաստեղծ հայոց պետութեան սահմաններն մի փոքր ընդլայնուեցին: Աշոտ Ա.ը թագադրումից անմիջապէս

յետոյ «...բնակիչսն Գուգարաց եւ... մարդիկ Ուտի գաւառի առհասարակ ընդ ձեռնամբ նուաճէր...»³⁴: Թագաժառանգ Սմբատը հօր մահուան օրերին, այսինքն՝ 890ի կէսերին, նոյնպէս զբաղուած էր Գուգարք աշխարհի նուաճումով³⁵:

Հետեւաբար, պատմական Մեծ Հայքի Գուգարք եւ Ուտիք աշխարհների մի շարք գաւառներ (միայն թէ ո՛չ Կղարջքը, ո՛չ էլ Գանձակ ու Բարդաւ քաղաքների շրջակայքը), որոնք Հարաւային Կովկասում Սասանեան Իրանի գերիշխանութեան հաստատումից ի վեր գտնուում էին հարեւան Քարթլիի եւ Աղուանքի կազմում՝ համապատասխանաբար, Աշոտ Ա-ի կողմից վերամիաւորուեցին հայոց թագաւորութեանը: Եւ եթէ Ուտիքի մի մասը ընդգրկուեց Մեծ Հայքի կազմում, ապա կարելի է ենթադրել, որ դրանից հարաւ-արեւմուտք գտնուող պատմական Մեծ Հայքի Արցախ ու Սիւնիք աշխարհները, որոնք Խալիֆայութեան գերիշխանութեան հաստատումից ի վեր գտնուում էին հարեւան Աղուանքի կազմում³⁶, նոյնպէս վերամիաւորուեցին հայոց թագաւորութեանը: Դա է պահանջում նրանց աշխարհագրական դիրքը՝ Ուտիքի եւ պատմական Մեծ Հայքի կենտրոնական Այրարատ Աշխարհի միջեւ: Յամենայն դէպս, ստորեւ մենք ցոյց կը տանք, թէ ինչպէս Աղուանից արքաները՝ Ժ. դարի սկզբին ետ էին խլում հայ Բագրատունիների ձեռքից Արցախի եւ Ուտիքի հիւսիսային Գարդման, Փառնէս եւ Քուստի գաւառները:

Միեւնոյն ժամանակ հայ Բագրատունիների թագաւորութեան կազմում չընդգրկուեց Մեծ Հայքի հիւսիս-արեւմտեան Տայք աշխարհը: Հարեւան Կղարջք գաւառի հետ մէկտեղ թ. դարի սկզբներից այն դարձել էր վրաց Բագրատունիների արքունի երկիրը՝ Տաօ-Կլարջէթի անուամբ³⁷:

Հարկ է յտակացնել, սակայն, որ հայ Բագրատունիների արքունի երկիրը հայոց թագաւորութեան ամբողջ տարածքը չէր ընդգրկում: Թ.-Ժ. դարի սահմանագծին նրա վարչաքաղաքական քարտէզին կարելի էր գտնել մեծ թրուով ժառանգական ինքնավար իշխանութիւններ, որտեղ տիրում էին Բագրատունիների կողային ճիւղերն ու այլ հայկական տոհմեր, ինչպէս նաեւ մեծ թրուով արաբա-մահմեդական ժառանգական ամիրայութիւններ: Հայկական կազմաւորումներից էին՝ Բագրատունիների իշխանութիւնները Տարօնում (Մուշ կենտրոնով) եւ Մոկսում (համանուն կենտրոնով), Արծրունիներինը Վասպուրականում (Վան կենտրոնով) եւ Անձեւացիքում (Կանգավար կենտրոնով), Սիւնիներինը Սիսականում (Կապան կենտրոնով) եւ Վայոց Ձորում (Եղեգիս կենտրոնով): Արաբական կազմաւորումներից էին՝ Ձուրարիկների (Արզան կենտրոնով) ու Կայսիկների (Կայսիկլա-Կարին կենտրոնով) ամիրայութիւնները, ինչպէս նաեւ ինքնավար քաղաք-ամիրայութիւնները նոյն Կայսիկների՝ Արջիչում (Արճէչ) եւ Խիլատում (Խլաթ), Ուսմանիկներինը Բարկիրում (Բերկրի) եւ միակ ոչ-ժառանգական ամիրայութիւնը Դաբիրում (Դուրին):

Արմինիայ արաբական նահանգի լուծարումով բացի Մեծ Հայքի թագաւորութիւնից, մերձկասպեան շրջանի անկախ մահմեդական ամիրայութիւններից, նրա տարածքում կազմաւորում-վերածնում են միւս երկու քրիստոնեայ պետութիւնները՝ Աղուանքն ու Քարթլին:

Դասխուրանցու վկայութեամբ՝ «ապա բարեպաշտն Համամ նոյնպէս զկործանեալ թագաւորութիւն տանն Աղուանից նորոգէր, որպէս Աշոտ Բագրատունի զՀայոց թագաւորութիւն. այսք ՚ի միում ժամանակի գործեցան»³⁸:

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այսպիսով, մի քանի դար անց (510-ից ի վեր), մօտ 886ին վերածնունդ է եւ Աղուանից Թագաւորութիւնը, որի հիմնադիրը Համամն է: Համամը պատմիչի մօտ կոչուում է եղբայրասպան, եւ իր մեղքերը քաւելու համար սկսեց բարեգործութեամբ զբաղուել: Մեծ փրկագնի դիմաց նա ազատեց արաբական գերութիւնից հայոց կաթողիկոս Գէորգ Բ-ը, որ յետագայում հայոց 342ին (893/4ին) Պարտաւի բանտն էր նետուելու³⁹: Դրասխանակերտցու մօտ Համամը կոչուում է «մեծ իշխանն արեւելից», իսկ Ասողիկի մօտ՝ «Համամ Արեւելից»⁴⁰, եւ՝ «Համամ՝ Աղուանից թագաւոր»⁴¹:

Ո՞վ էր այդ Համամը: Դասխուրանցու մօտ պահպանուել են տեղեկութիւններ, որոնք լուսաբանում են նրա անձը: Պատմիչը գրում է, թէ Համամի կողմից անկախութեան հռչակումից 4 տարի անց «...սպանանի Պօլի Աղուանից իշխանն հայկազուն յիրմէ հարազատէ ՚ի Սմբատայ. եւ եղեւ այն սուգ մեծ իրայնոցն զարմից»⁴²: Աղուանքում, հաւանական է, սպանուեց արքայի թագաժառանգը՝ Համամի աւագ որդին: Այնուհետեւ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի երկի ԻԳ. գլխում՝ «Կրկնաբանութիւն Ազգաշար Անուանց Համառօտարար» վերնագրով, կարդում ենք, թէ ինչպէս Սահլի (=Սահակի՝ Սմբատ Բագրատունու որդու⁴³) ծոռը, վերոյիշեալ (Ա)պո(ւ)լին, սպանուեց Սմբատի կողմից: Սպանուածը Սիւնեաց տէր Սահլի որդու Ատրներսէհի որդու Գրիգորի որդին էր⁴⁴: Այս պատումներից հետեւում է, որ Սահլի թոռ Գրիգորը նոյն Համամն է⁴⁵, որը դարձաւ Աղուանքի իշխան իր հօր՝ Ատրներսէհի մահից յետոյ (մօտ 859ին): Այսպիսով, Աղուանքի առաջին արքայ Գրիգոր-Համամը (886-?) Սմբատ Բագրատունու որդու Սահլի՝ աղուանից Բագրատունիների իշխանական տոհմի հիմնադրի, սերնդից էր:

Դրասխանակերտցին պատմում է, թէ ինչպէս նա հայոց 358ի ձմռանը (909-910ի ձմեռ) արդէն վեհափառի պատուաստիճանում, երկրից երկիր, քաղաքից քաղաք թափառելով, հանգրուանեց Աղուանքում՝ Ատրներսէհ (?-?) արքայի ու Սահակ մեծ իշխանի մօտ⁴⁶: Համաձայն Դասխուրանցու՝ Գրիգոր(-Համամ)ն ունէր երկու որդի՝ աւագի անունն էր Սահակ, որը Սեւաղա էր կոչուում, կրտսերինը՝ Ատրներսէհ⁴⁷: Հետեւաբար՝ Գրիգոր-Համամի մահից յետոյ գերագոյն իշխանութիւնը Աղուանքում ժառանգեցին նրա որդիները՝ Ատրներսէհը (որպէս արքայ), չնայած որ նա կրտսերն էր, եւ Սահակ-Սեւաղան (որպէս մեծ իշխան):

Շատ հաւանական է, որ Աղուանքի արքաներին թագադրում էին հայոց արքաները, ինչպէս դա տեղի էր ունենում հարեւան Քարթլիում: Աղուանից արքայի վերոյիշեալ տիտղոսները՝ «մեծ իշխանն արեւելից» եւ «Համամ Արեւելից» դրա վառ ապացոյցն են: Սակայն Դասխուրանցու մօտ գրուած է հետեւեալը. «ընդ որում [Սահակ-Սեւաղա] եւ բազմաջան հրաբիւք թագաւորն հայոց Սմբատ մարտուցեալ ոչ ինչ կարաց ստերիւրել զնա ՚ի կամս իւր»⁴⁸: Այս տեղեկութիւնը վերաբերում է Աղուանքի երկրորդ արքայ՝ Ատրներսէհի գահակալման տարիներին: Միեւնոյն ժամանակ դա հաւաստում է, որ Աղուանից արքաները, եթէ նոյնիսկ թագադրուած լինէին հայոց արքաների կողմից, ոչ-միշտ էին պատրաստ ճանաչել վերջիններս սիւզերէնի գերագոյն իրաւունքը:

Ժամանակակից պատմագրութիւնում, ի տարբերութիւն այն տարածուած կարծիքի, թէ՛ վերածնունդ Աղուանից Թագաւորութիւնը ընդգրկում էր միայն «Բուն աշխարհ Աղուանից» պատմական տարածքը (Անդրկուրեան, կամ Զախափնեայ Աղուանք), մենք կարծում ենք, որ արդէն Գրիգոր-Համամի օրօք նրան կցուեց Նաչենի իշխանութիւնը: «Գրիգոր շինէ զՀաւախաղացին բերդն, եւ յայն կողմն [Տրտու գետի] ձգէ զձեռն իւրոյ իշխանութեանն» ինչպէս գրում է Դասխուրանցին⁴⁹: Բանն այն է, որ այդ Հաւ(ք)ախաղաց(ի) բերդը կառուցուել է Վերին Նաչեն Գաւառում (Արցախի պատմական Վայկունիք Գաւառ), Տրտու (այժմ՝ Թարթառ) գետի աջ ափին⁵⁰: Այն որ Համամի իշխանութիւնը տարածուած էր պատմական Մեծ Հայքի արեւելեան աշխարհների վրայ դարձեալ վկայում են նոյն տիտղոսները՝ «մեծ իշխանն արեւելից» եւ «Համամ Արեւելից»: Մի փոքր աւելի ուշ, Ատրնեքսէզի օրօք, ինչպէս հաւաստիացնում է մեզ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի Գ. հատորի հեղինակը, Աղուանից մեծ իշխան Սահակ-Սեւադան նուաճում է (Արցախի եւ Ուտիքի) հիւսիսային Գարդմանա (Գարդման), Փառնա (Փառնէս) ու Քաւսա (Քուստի) գաւառները⁵¹:

Այսպիսով, Աղուանից Թագաւորութեան սահմաններն թ.-ժ. դարի սահմանագլխին, «Բուն աշխարհ Աղուանից» երկրամասից բացի, ընդգրկեցին նաեւ Աջափնեայ Աղուանքի մի շարք գաւառներ (առանց Գանձակ, Բայլական ու Բարդաւ քաղաքների, որոնք 897ին արաբական Աձարբայլան նահանգում - պատմական Ատրպատականում - հաստատուած Սաջեան թիւրքական արքայատոհմի (897-929) կողմից բռնակցման ենթարկուեցին): Միեւնոյն ժամանակ Աջափնեայ Աղուանքի տարածքում ձեւաւորուեցին ինքնավար ժառանգական իշխանութիւններ՝ Նաչենը Հաւ(ք)ախաղաց(ի) կենտրոնով եւ Փառխոսը համանուն կենտրոնով: Այնտեղ իշխելու էին աղուանից Բագրատունիների կողային ճիւղերը: Վերականգնուած Թագաւորութեան մայրաքաղաք դարձաւ Շաքի/Շաքէն (Նուխպատո)՝ Սահլ Բագրատունու կողմից հիմնադրուած միացեալ աղուանից Բագրատունիների իշխանութեան կենտրոնը:

ՎՐԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Արաբական Արմինիյա նահանգի տարածքում ձեւաւորուած քրիստոնեայ երրորդ պետութիւնը վրաց Բագրատունիների Թագաւորութիւնն էր, որը նոյնպէս ազգականական սերտ կապի մէջ էր հայ Բագրատունիների Թագաւորութեան հետ: Դրասխանակերտցու վկայութեամբ՝ Աշոտ Ա.ի մահից յետոյ, նրա որդու՝ Սմբատի մօտ է գալիս (մօտ 891ին) վրաց մեծ իշխան Ատրնեքսէզը (Ադարնասէն), որին նա սկզբում բանտ է նետում, ապա՝ ազատ արձակում⁵² եւ՝ «...քազ կապեալ մնա մեծապատիւ ճիւղութեամբ եւ զեղեցկայարմար զարդու, մաւե զինու զարդարեալ ըստ օրինակ թագաւորաց՝ կացուցանէ [Սմբատ] զմա թագաւոր վրաց աշխարհին եւ երկրորդ իւրոյ տէրութեանն զմա հաստատուէ»⁵³: Վրաց պատմութեան մէջ այս կարեւորագոյն իրադարձութիւնը կաթողիկոս-պատմիչը թուագրում է Մաշտոց Ա. հայրապետի (897-898) մահից եւ իր ձեռնադրումից (898) անմիջապէս յետոյ⁵⁴:

Անանուն վրաց պատմիչը այդ Ադարնասէի մասին գրում է. «Եկան Գուրգէն [Կիրապաղատը] եւ Ադարնասէն, Գալիթ [Կիրապաղատի] որդին, որոնց օժանդակում էին հայերը, կռուի մտան Կուրի ափերին, պարտութեան մատնեցին ափիսագներին եւ սպանեցին Նասրային...»⁵⁵: Խօսքը Քարթլին

տիրելու համար հայ-ափխազական հակամարտութեան է վերաբերում, որն սկսուեց 881ին⁵⁶։ ԺԱ. դարի վրաց պատմիչ Սուժբատ Դաւիթիսձէն այդ երկարամեայ հակամարտութեան վճռորոշ ճակատամարտը թուագրում է քրոնիկոն 108(+780=888)ին։ Նա հաստատում է, որ Դաւիթ Կիւրապաղատի որդուն՝ Աղարնասէին թագաւոր օծեցին։ Այնուհետեւ նա գրում է Աղարնասէ արքայի եւ Գուրգէն Կիւրապաղատի միջեւ պայքարի, քրոնիկոն 111(+780=891)ին վերջինիս սպանութեան մասին եւ՝ թէ ինչպէս նա իրենից յետոյ երկու որդի թողեց, որոնցից մէկին էլ՝ Աշոտին, կոչում է «Էրիստաւտ Էրիստաւի» (իշխանաց իշխան)⁵⁷։

Հետեւաբար, Աղարնասէն՝ վրաց Բագրատունիների իշխանատոհմի հիմնադիր Աշոտ մեծ Կիւրապաղատի ծոռը, Գուրգէնին 891ին յաղթելուց անմիջապէս յետոյ դարձաւ գահերէց իշխան «մեծ Կիւրապաղատ» տիտղոսով⁵⁸, ինչպէս եւ իր բոլոր նախորդները, եւ միայն դրանից յետոյ մօտ 898ին պաշտօնապէս թագադրուեց վրաց արքայ։

Եւ յայպէս, Մեծ Հայքից հիւսիս-արեւմուտք ձեւաւորուում է թագաւորութիւն Արտանուջ բերդաքաղաք մայրաքաղաքով՝ Աշոտ մեծ Կիւրապաղատի կողմից հիմնադրուած վրաց Բագրատունիների իշխանութեան կենտրոնովը։ Այդ պետութիւնը, որի հիմնադիրը դարձաւ Աղարնասէ Ա.ը (898-923)՝ վրաց Բագրատունիների տոհմից առաջին թագադրուած ներկայացուցիչը, հիմնականում զբաղեցնում էր Տաօ (Տայք) աշխարհը եւ Գուշարէթի (Գուգարք) աշխարհի Կլարջէթի (Կղարջք) գաւառը։ Ահա թէ որտեղից է նրա նախնական անուանումը՝ Տաօ-Կլարջէթի, որի հովանու ներքոյ շուրջ երկու դար անց մէկ միասնական պետութեան (Սաքարթուելո) կազմում Թբիլիսի մայրաքաղաքով կը համախմբուեն բոլոր վրացական եւ ափխազական հողերը։

Սակայն Թ.-Ժ. դարի սահմանագլխին արեւելեան եւ հարաւ-արեւմտեան Վրաստանի վարչաքաղաքական քարտէզին, բացի վրաց Բագրատունիների արքունի երկրից Գուշարէթի, Շիրա Քարթլի եւ էգրի (Աջարիա) աշխարհներում, կարելի էր գտնել դեռ Ը. դարում ձեւաւորուած ինքնավար Կախէթի Իշխանութիւնը (Մանարիա) Թելաւի կենտրոնով, որտեղ տիրում էին Գրիգորի (մօտ 787-826) սերունդները, եւ արաբական, սկզբնական շրջանում ոչ-ժառանգական, Թիֆլիսի ամիրայութիւնը։

Արծրունու վկայութեամբ՝ Սմբատ «...քազաւորն դեսպանս արարեալ յամենայն սահմանս տէրութեան Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, եւ առ քաղաքացիսն եւ հազարապետս եւ գաւառակալս, եւ որք սիրողաբար առ նա զհնազանդութեանն հարկ հարկանէին»⁵⁹։ Դրասխանակերտցին վրաց մեծ իշխանի՝ Աղարնասէ Կիւրապաղատի մասին գրելով, յատուկ ընդգծում է, որ հայոց արքային նա «...մեծաւ պատկառանք իբրեւ հոր հնազանդ լեալ, կամ թէ եւս առաւել քան զայս՝ իբրեւ զծառայ...»⁶⁰։

Այն անհերքելի փաստը, որ Արմինիայի լուծարումից յետոյ Մեծ Հայք թագաւորութեան սիւզերէնութիւնը ընդունում էր վրաց թագաւորութիւնը հաստատում է նաեւ արաբ պատմիչ Իբն Ջաֆիրը, որ հայոց առաջին արքաներին կոչում է «ملك أرمينية وجززان» (հայոց եւ վրաց արքայ)⁶¹։ ԺԱ. դարի պատմիչ Կեղծ-Շապուհ Բագրատունու մօտ Աշոտ Ա.ի որդի Սմպատը (Սմբատ Ա.) նոյնպէս կոչում է «հայոց եւ վրաց քազաւոր» տիտղոսով⁶²։ Այնտեղ գրուած է

նաեւ. «Եւ նայ [Սմայատ] տիրեաց ամենայն աշխարհին հայոց եւ ընդ ձեռամբ էած զՀայք, զՏայք, զՎիրք եւ զԱղուանք...»⁶³:

Դրասխանակերտցին մանրակրկիտ ցոյց է տալիս Հայ Բագրատունիների գերիշխանութեան տակ գտնուող տարածքների հիւսիսային սահմաններն Սմբատ Ա-ի օրօք՝ «Եւ այսպէս ձգտեալ աճեցուցանէր զաւիղ տէրութեան իւրոյ յարեւմտից հիւսիսոյ մինչեւ զԿարնոյ քաղաք, եւ անոր եւս քան զԿդարջս՝ քերեալ մինչեւ առ ափն ծովուն մեծի (այսինքն՝ Սեւ - Ա.Շ.), եւ մինչեւ ցսահման Եգեբացոց եւ մինչեւ ցստորոտ մեծի լեռինն Կովկասու, զԳուգարացիս եւ զԾանարս մինչեւ ցԴոռն Ալանաց, առեալ եւս յինքն եւ զամրոց դրան պահակի նոցա. եւ անտի՛ի հարաւակողմն կոյս զԿուր գետու մինչեւ ՚ի քաղաքն Տփլիսի. եւ զՈւտի գաւառ մինչեւ ՚ի քաղաքն Հունարակերտ եւ մինչեւ ՚ի Տուս եւ ՚ի Շամքոր»⁶⁴։ Ապա Սմբատը «...ընդ լծով արքունի սակից եւ բեկարաց եւ մաքսից կացուցանեալ...» հիւսիսում հպատակեցրած բոլոր երկրները⁶⁵։

Այսպիսով, հարաւային Կովկասի վերածնունած քրիստոնեայ երկու պետութիւններն էլ, որոնք ոչ միայն սերտ ազգակցական կապի մէջ էին գտնուում Հայ Բագրատունիների թագաւորութեան հետ, այլեւ՝ գտնուում էին վերջինիս ռազմա-քաղաքական ազդեցութեան ոլորտում, Սմբատ Ա. Բագրատունու օրօք յայտնուեցին հայոց թագաւորութեան արտաքին սահմանների ներքոյ։ Այնպէս որ վրաց եւ աղուանից թագաւորութիւնների եւ իրենց բազմաթիւ վասալ աւատական կազմաւորումների պետական ինքնիշխանութիւնը սահմանափակուում էր Հայ Բագրատունիների գերագոյն իշխանութեամբ։ Հետեւաբար, Հայկական Լեռնաշխարհի եւ Հարաւային Կովկասի քաղաքական քարտէզին թ.-Ժ. դարի սահմանագլխին ձեւաւորուեց մի հսկայ գերտէրութիւն, որը մենք առաջարկում ենք կոչել Հայոց Կայսրութիւն՝ վերջինը հայոց պատմութեան մէջ։ Դա կայսրութիւն էր այն պարզ պատճառով, որ ձեւաւորել էր կայսերական քաղաքականութեան դաշտ։ Կենտրոնական (հայ Բագրատունիների) միապետական իշխանութեան ներքոյ մէկ պետական տարածութեան շրջանակում համախմբուած էին տարբեր սոցիալական եւ մշակութային կացութեաձեւերի, դաւանանքների ժողովուրդներ (արաբներ, աղուանցիներ, հայեր, քարթուկացիներ եւն.), իսկ ամենակարեւորը՝ բազմաթիւ քաղաքական միաւորներ՝ թագաւորութիւններ, իշխանութիւններ ու ամիրայութիւններ։ Հայոց Կայսրութեան ձեւաւորումը օրինաչափ երեւոյթ էր, քանզի յօդուածում մենք ցոյց տուեցինք թէ՛ ինչպէս արդէն արաբական Արմինիայի գոյութեան վերջին տարիներին տեղի բոլոր հայ, վրաց եւ աղուանից իշխաններն ու արաբ ամիրաները ընդունում են հայոց իշխանաց իշխան Աշոտ Ե. Բագրատունու սիւզերէնի գերագոյն իրաւունքը։

ՀԱՅՈՑ ԿԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց Կայսրութեան հարաւային սահմաններն համընկնում էին արաբական Ալ-Ջազիրա եւ Աձարբայջան նահանգների հետ Արմինիայի ունեցած նախկին վարչական սահմաններին։ Արեւմտեան սահմաններն՝ Խալիֆայութեան Բիւզանդական Կայսրութեան հետ ունեցած սահմանի նախկին հայկական հատուածին։ Արեւելեան սահմաններն ձգւում էին մինչեւ Բարդաւ քաղաքը։ Այս ամէնի մասին է վկայում արաբագիր աշխարհագրական դպրոցի հիմնադիրներից մէկը՝ Ալ-Իսթախրին (մօտ 850-934)՝ «Ալ-Արման քազաւորու-

քիւնը [արեւմուտքից] սահմանակից է Ռումի [Կայսրութեանը], [արեւելքում] նրա սահմաններն ձգում են մինչեւ Բարձա՛ա, [հարաւում] մինչեւ Ալ-Չազի-րա եւ Աճարբայջան: Ռումի կողմից [Արմինիայի] սահմանային առաջին ամրութիւնների գօտին Կալիկական է»⁶⁶:

*Մեր նախորդ ուսումնասիրութիւնների ընթացքում մեզ յաջողուել է ճշգրտել Արմինիայի սահմանները բոլոր ուղղութիւններով*⁶⁷:

Հայոց Կայսրութեան սահմաններն ու նրա կազմում գտնուող երկրների, երկրամասերի ու աւատական կազմաւորումների ցանկը որոշելուց յետոյ մենք չենք տեսնում որեւէ խոչընդոտ ճշգրտելու ողջ Կայսրութեան եւ նրա մաս կազմող իւրաքանչիւր միւս կողմի տարածութիւնը: Չէ՞ որ ժամանակակից հայագիտութեանը եւ կովկասագիտութեանը յայտնի են Պատմական Մեծ Հայքի (Ք.ա. 316-Ք.ե. 428), Քարթլիի (Ք.ա. 299-Ք.ե. 523) ու Աղուանքի (Ք.ա. Բ դար-Ք.ե. 510) տարածութիւնները⁶⁸:

Մեր հաշուարկով Հայոց Կայսրութեան ընդհանուր տարածութիւնը Թ.-ժ. դարի սահմանագլխին կազմել է 236,748 քառ. կլմ., այդ թւում՝

Մեծ Հայք՝ 149,744 քառ. կլմ., այդ թւում՝

Հայ Բագրատունիների Թագաւորութիւն, ներառեալ Արջիչ, Բարկրի, Գաբիլ, Խիլատ եւ Կալիկակա ինքնավար քաղաք-ամիրայութիւնների տարածքը՝ 56,492 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. Այրարատ առանց Ծաղկոտն ու Կոզովիտ գաւառների՝ 36,970 քառ. կլմ.:
2. Սեպհականութիւն Տաշրաց առանց Թուեղք գաւառի՝ 3,530 քառ. կլմ.:
3. Բարձր Հայքի Դերջան, Կարին ու Շաղազոմ գաւառները՝ 5,350 քառ. կլմ.:
4. Վասպուրականի Աղիովիտ, Առբերանի, Գողթն ու Նախճաւան գաւառները՝ 4,220 քառ. կլմ.:
5. Տուրուբերանի Աղիովիտ, Ապահունիք (արեւելեան կէսը), Բզնունիք ու Խոռխորունիք գաւառները՝ 4,687 քառ. կլմ.:
6. Սիւնիքի Գեղար)քունի գաւառը՝ 1,735 քառ. կլմ.:

Տարօնի Բագրատունիների Իշխանութիւն՝ 21,380 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. Տուրուբերանի Ասպակունեաց Ձոր, Խոյթ, Պալունիք ու Տարօն գաւառները՝ 5,515 քառ. կլմ.:
2. Աղձնիքի Մանասունք գաւառը՝ 2,400 քառ. կլմ.:
3. Ծոփքի (Չորրորդ Հայքի) բոլոր արեւելեան գաւառները՝ 10,690 քառ. կլմ.:
4. Բարձր Հայքի Մանանաղի գաւառը՝ 2,775 քառ. կլմ.:

Մոկսի Բագրատունիների Իշխանութիւն՝ 2,962 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. Մոկք 2,962 քառ. կլմ.:

Վասպուրականի Արծրունեաց Իշխանութիւն՝ 36,742 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. Վասպուրական առանց Բա(ք)րան/Մարանդ, Գաբիթեան, Պարսպատունիք ու վերը թուարկուած բոլոր գաւառների՝ 24,725 քառ. կլմ.:

2. Կորճայք առանց Կորդուք գալառի՝ 8,882 քառ. կլմ.:
3. Այրարատի Ծաղկոտան ու Կոզոպիտ գալառները՝ 3,135 քառ. կլմ.:

Սիսականի Սիւնեաց Իշխանութիւն՝ 6,575 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. Սիւնիք/Սիսականի Արեւիկ, Բաղք, Երնջակ, Ծղուկ/Սիսական, Կովսական, Հաբանդ ու Ձորք գալառները՝ 6,575 քառ. կլմ.:

Վայոց Ձորի Սիւնեաց Իշխանութիւն՝ 3,480 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. Սիւնիք/Սիսականի Վայոց Ձոր ու ճահողի գալառները՝ 3,480 քառ. կլմ.:

Ձուրարիկների Արաբա-Մահմեդական Ամիրայութիւն՝ 7,707 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. Աղձնիքի մնացած արեւելեան գալառները՝ 7,307 քառ. կլմ.:
2. Տուրուբերանի Երեւարք գալառը՝ 400 քառ. կլմ.:

Կայսիկների Արաբա-Մահմեդական Ամիրայութիւն՝ 14,406 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. Տուրուբերանի մնացած գալառները՝ 14,406 քառ. կլմ.:

Քարթլի՝ 45,637 քառ. կլմ., այդ թւում՝

Վրաց Բագրատունիների Թագաւորութիւն՝ 35,292 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. Պատմական Մեծ Հայքի Գուգարք/Գուջարէթի աշխարհի Արտահան/ի, Թուեղք/Թրիալէթի, Կղարջք/Կլարջէթի, Շաւշէթ/ի ու Ջաւախք/ Ջաւախէթի գալառները՝ 10,620 քառ. կլմ.:
2. Պատմական Մեծ Հայքի Տայք/Տաօ աշխարհը՝ 10,179 քառ. կլմ.:
3. Շիրա Քարթլի առանց Ձեղէթի գալառի՝ 6,235 քառ. կլմ.:
4. Արգուէթի՝ 1,450 քառ. կլմ.:
5. Մեսիէթի՝ 4,832 քառ. կլմ.:
6. Էզրի (Աջարիա)՝ 1,976 քառ. կլմ.:

Կախէթի Իշխանութիւն (Ծանարիա)՝ 5,920 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. Կախէթի/Կուխէթի առանց Ոստան Քարթլի գալառի՝ 3,595 քառ. կլմ.:
2. Ծանարիա (Ալանաց դռների ամրութիւնների շրջան)՝ 2,325 քառ. կլմ.:

Թիֆլիսի Արաբա-Մահմեդական Ամիրայութիւն՝ 4,425 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. Շիրա Քարթլիի Ձեղէթի գալառը՝ 250 քառ. կլմ.:
2. Կուեմօ Քարթլի՝ 2,625 քառ. կլմ.:
3. Կախէթի/Կուխէթիի Ոստան Քարթլի գալառը՝ 1,550 քառ. կլմ.:

Աղուանք՝ 41,367 քառ. կլմ., այդ թւում՝

Աղուանից Բագրատունիների Թագաւորութիւն՝ 23,002 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. «Բուն աշխարհ Աղուանից»՝ 23, 002 քառ. կլմ.:

Փառխոսի Իշխանութիւն՝ 5,855 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. Պատմական Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի հիւսիսային Գարդման ու Տուս-Կատակ գաւառները՝ 1,500 քառ. կլմ.:
2. Պատմական Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհի հիւսիսային Կողթ, Մեծ Կոենք, Փառնէս ու Քուստի գաւառները՝ 4,355 քառ. կլմ.:

Խաչենի Իշխանութիւն՝ 12,510 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. Արցախի մնացած (Հարաւային) գաւառները՝ 7,173 քառ. կլմ.:
2. Ուտիքի Հարաւ-արեւմտեան Աղուէ, Ռոտ-Պարսեան ու Տուր գաւառները՝ 1,890 քառ. կլմ.:
3. Սիւնիք/Սիսականի Աղաճէճք ու Սողք/Չողէք գաւառները՝ 3,447 քառ. կլմ.:

Եւ այսպէս, արաբական գերիշխանութեան պայմաններում 863-886 ժամանակաշրջանում դրւում են ապագայ ընդարձակ քաղաքական տարածութեան՝ Հայոց Կայսրութեան հիմքերը, որի կորիզը դարձաւ Հայ Բագրատունիների Իշխանութիւնը (886ից յետոյ Թագաւորութիւնը): Արաբական Արմինիյա նահանգի վերջնական լուծարումից յետոյ (886ին) Կայսրութիւնը իր արտաքին սահմանների մէջ ընդգրկեց նրա տարածքում Խալիֆայութեան ապակենտրոնացման դարաշրջանում ձեւաւորուած բոլոր քրիստոնեայ իշխանութիւններն եւ Արմինիյա Ա.ի (Հայքի) տարածքում ձեւաւորուած բոլոր մահմեդական ամիրայութիւնները: Հայոց Կայսրութիւնը դարձաւ բնիկ քրիստոնեայ ժողովուրդների՝ պետութիւն գոյացնող հայերի, կովկասեան աղուանցիների, վրացական եւ այլ իբերա-կովկասեան ազգազրական խմբերի (էզրցիներ/աջարցիներ, կախէթցիներ, ծանարներ, քարթուելացիներ եւն.), ինչպէս նաեւ Արաբիայից եկուոր արաբ-մահմեդական ցեղերի (զուրարիկներ, կայսիկներ, յուսամանիկներ եւն.) համար մի հսկայ կուտակում: Աւելին՝ տարածաշրջանում Հայոց Կայսրութեան եւ նրա հայ արքաների գերիշխանութեան հետ ստիպուած հաշուի նստեցին Հարեւան Արեւմտեան Կովկասի կառավարիչները: Խօսքը Քութայի մայրաքաղաքով Ափխազաց Թագաւորութեան (787-975) մասին է, որն այդ պահին ընդգրկում էր ոչ միայն բուն ափխազաց տարածքներ, այլեւ՝ արեւմտավրացական: Ահա թէ ինչ է գրում այդ մասին Դրասխանակերտցին՝ «...գրագաւորն Եգերացոց (այսինքն՝ ափխազների - Ա.Շ.) ՚ի սէր միաբանութեան ընդ իւր (այսինքն՝ Աշոտ Ա. Բագրատունու - Ա.Շ.) կապակցեալ՝ այնպէս նմա այցելէր, մինչ զի անընդհատ յորդիութեան սակի գոլով՝ մտերմաբար պարտավճար միշտ նմա ՚ի ծառայութիւն բերէր»⁶⁹:

Հետեւաբար, Ափխազաց Թագաւորութիւնը յայտնուել էր պաշտօնական Երազգաւորսի քաղաքական ազդեցութեան ոլորտում: Հայկական եւ Հարաւ-կովկասեան լեռնաշխարհների քաղաքական քարտէզին ընդարձակ Հայոց Կայսրութեան ձեւաւորման գործընթացում ամենակարեւոր հանգամանքը այն է, որ նրա կառավարիչների արքայական իշխանութիւնը Դէ Եռլէճ ճանաչեցին ժամանակի աշխարհի երկու գերտէրութիւնները՝ Արաբական Խալիֆայութիւնը եւ Բիզանդական Կայսրութիւնը: Ամէն դէպքում Ալ-Մուլթամիդ խալիֆան շտապեց առաջ ընկնել տարածաշրջանում իր աւանդական հակառակորդից՝ առաջինը ուղարկելով Հայք արքայական թագ: Դրա համար էլ Հայոց

կայսրութիւնը, մի կողմից հաստատելով բարիդրացիական յարաբերութիւններ Բիւզանդիայի հետ, միւս կողմից՝ շարունակում էր տարեկան խորհրդանշական գումար փոխանցել խալիֆայական գանձարան: Պատմութեան մէջ վերջին հայոց կայսրութեան ծնունդը Թ. դարի երկրորդ կէսերին հայ Բագրատունիների վարած հաւասարակշռուած քաղաքականութեան աղիւնք է:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Այս ուսումնասիրութիւնը կատարուել է Ռուսական Համադաշնութեան նախագահի գրամաշնորհով՝ ըստ Մ.Գ.-1664.2012.6 ծրագրի, որով պետականօրէն քաջալերւում են պատմութեան երիտասարդ ուսու գիտնականներ:
- ² Տէս մանրամասն՝ Arsen Shaginian, “Systema Administrativnogo Deleniya I Upravleniya Arabskogo Khalifata V Armenii I Arminiyyi” (Արաբական իսլամականութեան վարչական բաժանման եւ կառավարման համակարգը Հայաստանում եւ Արմինիայում), *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, Ser. 13 (Vostokovedenie), 2008, № 3, էջ 68-85. նաեւ՝ Արսէն Շահինեան, «Արմինիայ Արաբական Նահանգի Սահմաններն Ու Վարչատարածքային Բաժանումը Ըստ Արաբագիր Սկզբնաղբիւրների», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. Լ., Պէյրութ, 2010, էջ 319-328:
- ³ Arsen Shaginian, “Gosudarstvennie Nalogi Arminiyyi” (Արմինիայի պետական հարկերը), *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 2009, 2-3 (181-182), էջ 135-144:
- ⁴ Տէս՝ Arsen Shaginian, “Formirovanie Avtonomnikh Bagratidskikh Knyajestv Na Territorii Arabskoy Provintsiy Arminiya V Pervoy Polovine IX V.” (Բագրատունեաց ինքնավար իշխանութիւնների ձեւաւորումը արաբական Արմինիայ նահանգի տարածքում, Թ. դարի առաջին կէսին), *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta*, Ser. 2 (Istoriya), 2008, Vyp. 2, էջ 127-140:
- ⁵ *Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց*, Հրատ. Արեքսանդր Մարգարեան, աշխ. թարգ. եւ ծանօթ. Գ. Թոսունեանի, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1996, էջ 136:
- ⁶ Թովմա Արծրունի Եւ Անանուն, *Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց*, հրատ., թարգ. եւ ծանօթ. Վ. Վարդանեանի, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1985, էջ 322. հմտ. նաեւ՝ *Դրասխանակերտցի*, էջ 138, 139:
- ⁷ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս՝ Շահինեան, “Formirovanie”, էջ 127-131:
- ⁸ Թովմա Արծրունի, էջ 338-340, 339-341:
- ⁹ Տէս՝ *Մովսիսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, Ի լոյս ընծ. Մ. Խմին, Մոսկուա, Տպ. Լազարեան Ճեմարանի Արեւելեան Լեզուաց, 1860, էջ 267:
- ¹⁰ Արծրունի, էջ 340-341 եւ 344-347:
- ¹¹ Նոյն, էջ 350-351:
- ¹² Նոյն, էջ 342-343:
- ¹³ Արաբ. *أذربايجان*:
- ¹⁴ Արծրունի, էջ 348-353:
- ¹⁵ *Ալ-Բաբի Ու Շիրվանի Պատմութիւնի անյայտ հեղինակը մեզ յայտնում է Թ. դարի կէսին Արմինիայի կանոնաւոր ալրուձիւլ քանակը՝ 20,000 (տե՛ս՝* *فصول من تاريخ الباب وشروان* *ص ٤٩٨* *ألفت حوالي عام ٩١٨*, հրատ. եւ թարգ. Վ. Մինորսկի, V. Minorsky, *A History Of Shirvan And Darband In The 10th-11th Centuries*, Cambridge, 1958, էջ 4 (A1051b), 45: Հաշուի առնելով պատմագիտութեանը յայտնի այն փաստը, որ հին եւ միջնադարեան Հայաստանում հեծեալագործի եւ հետեւակագործի քանակների յարաբերակցութիւնը մօտ 1:5 էր, ապա Թ. դարի երկրորդ կէսին հայոց կանոնաւոր բանակի քանակը կարող էր հասնել մինչեւ 100,000ի, ներառեալ՝ վրաց եւ աղուանից Բագրատունիների զօրքերը:

- Աւելին՝ այդ նոյն քանակին մենք հանդիպում ենք Արծրունու մօտ հայոց 339 թուականի տակ (890/1 —Արծրունի, էջ 366-367):
- ¹⁶ Դեռ Ալ-Մու՛թափմ խալիֆայի (833-842) օրօք Սահլ Բազրատունին, որը նշանակուել էր Հայքի, Քարթլիի եւ Աղուանքի գերագոյն կառավարիչ, ստացաւ «իշխանական քաղ» (Շահինեան, “Formirovanie”, էջ 133): Դա է պատճառը, որ մենք չենք բացառում միւս գերագոյն կառավարիչների թագադրման իրականութիւնը:
- ¹⁷ Դրասխանակերտցի, էջ 140-142: Նիկողայոս Աղոնցը չգիտես ինչու գտնում էր թէ թագը բերեց ոչ թէ Յիսէն (Իսան), այլ նրա որդի Ահմադը (Նիկողայոս Աղոնց, Պատմական Ուսումնասիրութիւններ, լոյս ընծ. Ա. Խոնդկարեան, Պարիս, Հրատ. Ա. Ղուկասեանի, 1948, էջ 86):
- ¹⁸ Ստեփանոսի Տարօնեցուոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, աշխ. Ս. Մալխասեանցի, Սանկտ-Պետերբուրգ, Տպ. Ի.Ն.Սկորոխոպովի, 1885, էջ 157-158: Գէորգ Բ. Կաթողիկոսի ընտրութիւնը Ասողիկը թուագրում է հայոց 324ին (875/6ին):
- ¹⁹ Տե՛ս օրինակ՝ The History Of The Caucasian Albanians By Movses Dasxuranc`i, trans. C.J.F. Dowsett, London (London Oriental Series, Vol. 8), 1961. նաեւ՝ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, թարգ. Վ. Առաքելեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1969. նաեւ՝ Istoriya Stranei Alwank Movsesa Kalankatwatsi, per. Sh. Smbatiana (Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից, թարգ. Շ. Սմբատեանի), Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 168:
- ²⁰ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, էջ 269:
- ²¹ Արծրունի, էջ 338-339, 354-355:
- ²² Մամուէլի Քահանայի Անեցուոյ Հաւաքմունք Ի Գրոց Պատմագրաց, հրատ. Ա. Տէր-Միքէլեան, Վաղարշապատ, Ս. էջմիածնի Տպ., 1893, էջ 95: Մամուէլ Անեցու մօտ գոյութիւն ունի եւս մէկ, սակայն սխալ, թուական քրիստոնէական թուարկութիւնով՝ 887:
- ²³ Ասողիկ, էջ 157:
- ²⁴ Դրասխանակերտցի, էջ 142:
- ²⁵ Արծրունի, էջ 356-357:
- ²⁶ 886ին հայոց իշխանաց իշխան դարձաւ Աշոտի որդի թագաժառանգ Սմբատը (Դրասխանակերտցի, էջ 146-147): Վերջինիս թագաւորութեան օրօք իշխանաց իշխան դարձաւ նրա եղբայր Դաւիթը, իսկ սպարապետ դարձաւ միւս եղբայր Շապուհը (նոյն, էջ 196-199):
- ²⁷ Արծրունի, էջ 344, 345:
- ²⁸ Մամուէլ Անեցի, էջ 96:
- ²⁹ Այդ կարծիքին են մեզ մղում Դրասխանակերտցու տեղեկութիւնները: Պատմիչը հաւաստում է, որ հայոց թագաւորութիւնը շարունակում էր Խալիֆայութեան պետական գանձարան մուծել խորհրդանշական հարկ (մօտ. 60,000 դահեկան (Դրասխանակերտցի, էջ 216, 217): Ընդ որում այդ փոքրիկ գումարի չափը արդէն որոշում էր ոչ թէ խալիֆան, այլ՝ հայոց արքան (նոյն, էջ 196, 197):
- ³⁰ Ըստ բիւզանդացի մատենագիր Թէոփանէսի Շարունակողի (Ժ. դար), «...Վասիլ կայսրը, ծագումով Սակեոնցիայից էր, ազգութեամբ հայ Արշակունի» (Թէոփանէսի Շարունակող, թարգ., առաջաբան եւ ծանօթ. Հրաչ Բարթիկեանի (Օտար Աղբիւրները Հայաստանի Եւ Հայերի Մասին, Հտր. 15 - Բիւզանդական Աղբիւրներ. Ե.), Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ., 1990, էջ 127): Ժամանակակից հայագէտներ մակեդոնական արքայատոհմի (867-1056) հիմնադրի հայկական ծագումը կասկածի տակ են առնում, իսկ նրա արքայական (Արշակունեաց) արմատները համարում են առասպել, որը լայն տարածում գտաւ Բիւզանդիոնում արեւելեան քաղաքականութեան աշխուժացման շրջանում (տե՛ս նոյն՝ էջ 336, ծանօթ. նաեւ՝ Karen Yuzbashian, “Armyanskiye

Gosudarstva Epokhi Bagratidov I Vizantia IX–XI VV.,” (Հայկական պետությունները Բագրատունիների օրօք եւ Բիւզանդիան, Թ.-ԺԱ. դարերում), Մոսկուա, «Գիտություն» Հրատ., 1988, էջ 100-104):

³¹ Սա հարեւան արաբական Աձարբայջան նահանգի արաբ կառավարիչ Մուհամմադ Աֆշին Իբն Աբի Աս-Սալն (889-901) է: Դրասխանակերտցու երկի աշխարհաբարի թարգմանիչ Գ. Թոսունեանը սխալմամբ գտնում է թէ Աֆշինը (Աֆշինը) թագադրում է իբր վրաց թագաւոր Ատրներսէ՛՛Աղարնասէին (Դրասխանակերտցի, էջ 149): Հետաքրքիր է նաեւ նշել այս կարեւոր պատմական փաստի մեկնաբանումը արաբագիր մատենագրութիւնում: Այնտեղ խօսւում է որ Ալ-Մու՛թամիդ խալիֆան իբր Մուհամմադ Աֆշինին յանձնարարում է գրաւել Արմինիայի կառավարչի պաշտօնը (تاريخ الرسل والملوك لاى جعفر محمد ابن جوير الطبرى - Annales Quos Scriptis Abu Djafar Mohammed Ibn Djarir At-Tabari, cum aliis ed. M. de Goeje, ser. III, Lugduni Batavorum, 1879–1901, էջ 2185. նաեւ՝ ابن الاثير. الكامل في التاريخ - Ibn Al-Athir, Al-Kamil Fi-l-Tarikh, p. VI, al-Qahira, 1353 A.H. / 1934/5 A.D, էջ 91):

³² Դրասխանակերտցի, էջ 148-150:

³³ Նոյն, էջ 162:

³⁴ Նոյն, էջ 142:

³⁵ Նոյն, էջ 146, 147:

³⁶ Դրա մասին մանրամասն տե՛ս՝ Շահինեան, «Արմինիյա Արաբական», էջ 319-328:

³⁷ Դրա մասին տե՛ս՝ Շահինեան, “Formirovanie”, էջ 127-128: Համաձայն անանուն Մատիանէ Քարլիսա (Լ.-Թ. դդ.) երկի՝ Տաօ-Կլարջեթիի իշխան Աշոտ Կիւրապղատ Բագրատունիի (մօտ 810-826) կրտսեր որդի «...Գուարամը կարողացաւ նուաճել Ջաւախեթի, Տրիալեթի, Տաշիրի եւ Արցղի ու Արտանի [գաւառները]... Գուարամն էլ բաժանեց երկիրը իր եղբայրներ Աղարնասէի ու Բագրատի միջեւ: [Տաշիրին եւ] Արցղին նա յանձնեց իր աներորդուն՝ հայոց արքային» (Histoire De La Géorgie, trad. par M. Brosset, t. I, St.-Petersbourg, Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg, 1849, էջ 269): Այնպէս որ, Գուգարքի Տաշիր գաւառը եւ Այրարատի բռնագաւթնած Աղոցք հիւսիսային գաւառը նոյնպէս վերամիաւորում են հայոց թագաւորութեանը: Այս պարագայում Գուգարքի մնացած արեւելեան Մոքոփոր, Կողբոփոր եւ Զորոփոր գաւառները, չնայած որ չեն յիշատակւում վրաց հեղինակի մօտ, ըստ երեւոյթին նոյնպէս պէտք է կցուէին հայ Բագրատունիների տիրոյթներին: Տուեալ տարածքային փոփոխութիւնները պէտք է որ տեղի ունենային մօտ 880ին, քանզի Բագրատ Բագրատիոնին վախճանուել է 881ին, իսկ մէկ տարի անց մահացաւ վերոյիշեալ Գուարամը (Histoire De La Géorgie, էջ 271):

³⁸ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, էջ 269: Չգիտես ինչու Իւզբաշեանը Աղուանից թագաւորութեան վերականգնումը թուագրում է 893ին (Իւզբաշեան, էջ 72):

³⁹ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, էջ 268-269:

⁴⁰ Դրասխանակերտցի, էջ 172-173. նաեւ՝ Ասողիկ, էջ 158-159:

⁴¹ Ասողիկ, էջ 161:

⁴² Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, էջ 269:

⁴³ Այդ Սահլի անձի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Շահինեան, “Formirovanie”, էջ 129-131:

⁴⁴ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, էջ 273: Աղոնցի կարծիքով Սահլի տիրոյթները Միւնիքում կարող էին ընդգրկել Սողք Գաւառը (Սեւանի աւազանի հարաւ-արեւմուտք) եւ Արցախի վայկունիք Գաւառը (Աղոնց, էջ 136): Այդ տիրոյթները Թ. դարի վերջում միաւորուեցին մէկ ինքնավար խաչենի - համանուն կենտրոնով - Իշխանութեան կազմում:

⁴⁵ Մենք համաձայն չենք Աղոնցի մեկնաբանութեան, թէ՛ Համամը նոյն Մու(՛)աւի(յ)ա-Յովհաննէսն է (Աղոնց, էջ 130): Մեր կարծիքով Մու՛աւիյա-Յովհաննէսը Աղուանքի

- իշխան էր եւ 838ից սկսած մինչեւ արաբների կողմից նրա գերուելը 855ին Հայքի, Քարթլիի ու Աղուանքի գերագոյն կառավարիչն էր (Շահինեան, “Formirovanie”, էջ 133-134): Տեղեկութիւններ՝ գերուելից նրա վերադարձի մասին, մենք չունենք: Ենթադրենք, նրան յաջողուեց փրկուել գերուելից: այդ դէպքում ինչու նա՝ երկրի իշխանը, չի կառավարում, այլ՝ նրա եղբայրը: Վերջապէս նա չէր կարող կենդանի մնալ մինչեւ այդ թուականները, եթէ կեանքի միջին տեւողութիւնը 70-80 տարի էր: Աւելին, Ադոնցը առաջարկում է նրա թագադրման տարեթիւը համարել 893ը (Ադոնց, էջ 131):
- ⁴⁶ *Դրասխանակերտցի*, էջ 220-221: Հարկ է նշել, որ Ադոնցը արաբ աշխարհագիր Իբն Հաուկալի (ժ. դ.) մօտ (Շաքքի/Շաքէ երկրի մասին խօսողոջ հատուածում) 337/948ի տակ յիշատակուող տեղի կառավարչի՝ *أدر بن سمع بن همالين* անունը առաջարկում է կարդալ այսպէս՝ *أدر بن سمع بن همالين* (Ադոնց, էջ 130): Աւելի ճիշտ կը լինի, եթէ այդ անունը կարդանք այսպէս՝ *أدر بن سمع بن همالين* :
- ⁴⁷ *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, էջ 273:
- ⁴⁸ Նոյն:
- ⁴⁹ Նոյն:
- ⁵⁰ Թ. Յակոբեան, Ստ. Մելիք-Բախչեան, Յ. Բարսեղեան, *Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, Հտր. 3, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1991, էջ 376 եւ 381:
- ⁵¹ *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, էջ 273:
- ⁵² *Դրասխանակերտցի*, էջ 146-149:
- ⁵³ Նոյն, էջ 188:
- ⁵⁴ Նոյն, էջ 186-189:
- ⁵⁵ *Histoire De La Géorgie*, էջ 271:
- ⁵⁶ Նոյն, էջ 270:
- ⁵⁷ Նոյն, էջ 273:
- ⁵⁸ *Դրասխանակերտցի*, էջ 186-187: Ի տարբերութիւն Մեծ Հայքից, Վիրքում թագաւորութեան վերականգնումից յետոյ «էրիստաւտ էրիստաւի» տիտղոսը կրում էին իշխող արքայատոհմի գրեթէ բոլոր արու գաւակները:
- ⁵⁹ Արծրունի, էջ 366-367:
- ⁶⁰ *Դրասխանակերտցի*, էջ 186:
- ⁶¹ *Recueil Des Textes Relatifs A Sayf Al-Daulah*, ed. par M. Canard, Paris, 1934, էջ 71: Յիշենք Ասողիկի քաղուածքը, որտեղ Աշոտը «...նախ քան զթագաւորութիւնն... իշխան եւ իշխանաց իշխան եղեալ Հայոց եւ Վրաց...»:
- ⁶² *Պատմութիւն Շապուհի Բագրատունուոյ*, Ի լոյս ածին Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Մեսրոպ Եպիսկոպոս, էջմիածին, Տպ. Գիտական Ինստիտուտի, 1921, էջ 67:
- ⁶³ Նոյն, էջ 65:
- ⁶⁴ *Դրասխանակերտցի*, էջ 164:
- ⁶⁵ Նոյն:
- ⁶⁶ *المكتبة الجغرافية العربية* - *Biblioteca Geographorum Arabicorum*, ed. M. de Goeje, p. I, Lugduni Batavorum, 1870, էջ 188:
- ⁶⁷ Դրա մասին տե՛ս՝ Շահինեան, «Արմինիյա Արաբական Նահանգի», էջ 319-320:
- ⁶⁸ Տե՛ս՝ Սուրէն Երեմեան, *Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»ի (Փորձ VII Դարի Հայկական Քարտեզի Վերակազմութեան Ժամանակակից Քարտեզագրական Հիմքի Վրայ)*, (Յաւելուած Բ.), Երեւան, 1963, էջ 116-120:
- ⁶⁹ *Դրասխանակերտցի*, էջ 142:

THE BIRTH OF THE LAST ARMENIAN EMPIRE IN THE CONTEXT OF
ARAB SUZERAINTY
(Summary)

ARSEN SHAHINYAN
a_shaginyan@mail.ru

Arminiya constituted a part of the Arab Caliphate, which was decentralized in the mid-9th century. The state of *Arminiya*, which included Armenian, Georgian and Aghvan lands, started taking shape as a super-state with a total area of 236,748 Sq.km.

The author contests that this super-state was an Armenian Empire as it had brought forth imperial political space. As of 886 this Armenian Empire included the kingdom of the the Bagratids of Mets Hayk, the princedoms of the Bagratids, Artsrunis, and Sunis as well as the Arab Emirates and city emirates of the Zurarigs, Kaysiks, and Usmaniks. It included as well the kingdoms and principalities of Kartli and Aghvank and the mountainous princedom of Kakheti Tsanars. The core of this Empire was the Bagratid kingdom in Armenia.

In fact, during the last years of *Arminiya*, the suzerainty of the Armenian Bagratid princes spread over all the Armenian, Georgian and Aghvan principalities and Arab emirates. The authority of the Armenian kings of this Empire was de jure recognized by the two superpower states of the time, the Arab Caliphate and the byzantine Empire. Its suzerainty was also recognized by the powerful rulers of the Abkhaz kingdom in Western Caucasia.